

Іван СИНЯК

СВІДЧЕННЯ ПОЛОНЕНИХ ЗАПОРОЖЦІВ ПРО ГАЙДАМАЦЬКІ ЗАГОНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД КОЛІВЩИНИ 1768 РОКУ

Проблематика дослідження повстання на Правобережній Україні 1768 р., яке в історіографії отримало назву Коліївщина, незважаючи на свої масштаби і наслідки, все ще рясніє „білими плямами“. До того часу точаться дискусії на предмет його характеру („національно-визвольна війна“, „гайдамацьке повстання“, „заколот“) або характеристик повсталих („визволителі“, „гайдамаки“, „колії“) тощо¹. Проблема ускладнюється тим, що переважна частина дослідників до сьогодні розглядає Коліївщину винятково в орбіті діяльності загонів її головних ватажків Максима Залізняка та Івана Гонти і захоплення ними Умані в червні 1768 р. А те, що повстання охопило значну частину Правобережжя (південні регіони Волині, східну частину Галичини) та гучним ехом прокотилося територією Волощини (зокрема, придунайським регіоном), для багатьох залишається маловідомим фактом. Варто зазначити, що до останнього часу в історіографії не було ґрунтовних досліджень діяльності тих ватажків повстання, котрі діяли окремо від війська М. Залізняка та І. Гонти і чий авторитет був не менш високий, ніж у головних очільників². Тому годі говорити, наскільки мало нам відомо про діяльність незначних за чисельністю гайдамацьких загонів, чиє прагнення скористатися хаосом у Правобережному регіоні та пожитися³ переважило ідеали „визволення від польського панування“, які обстоювали М. Залізняк та І. Гонти.

¹ З цього приводу, наприклад, див. міркування: Чухліб Т. Хто вони гайдамаки — козаки, бомжі чи вурдалаки? // Сучасність (Київ).— 2010.— № 3.— С. 163—185; його ж. „Уманська різня“, „Уманська трагедія“ чи „Уманська перемога“. До дискусії про один драгливий історичний термін // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства: Збірник наукових праць.— Умань, 2012.— С. 160—171.

² Тут маємо на увазі монографічні доробки сучасного дослідника Коліївщини Євгена Букета: Букет Є. Іван Бондаренко — останній полковник Коліївщини. Історичний нарис.— К., 2014.— 320 с.; його ж. Швачка — фенікс українського духу.— К., 2016.— 360 с.; його ж. Семен Неживий — лицар Холодного Яру.— К., 2020.— 416 с.

³ Про діяльність гайдамацьких загонів, які промишляли грабунком місцевого населення, див.: Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣте, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“ (Повстання 1768 року в документах Коша) // Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— К., 2019.— Т. 1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.— Т. 6/7: Справи № 227—229) / Упоряд., передм. та комент. І. Синяка.— С. 11—46; його ж. Русії Коліївщини: запорозькі гайда-

У зв'язку з цим значний інформативний потенціал для дослідження подій Коліївщини мають свідчення полонених гайдамаків, велика частина яких невідома або маловідома широкому загалові. Саме до таких можна віднести масив документальних свідчень повстанців (50 документів), головню запорозьких козаків, які були конвойовані з Правобережжя Нижегородським карабінерним полком, збережені до нашого часу в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁴. Цей полк був складовою частиною бойового з'єднання російської армії під командуванням бригадира, майбутнього фельдмаршала Олександра Суворова, яка діяла на Правобережжі проти конфедератів⁵. З 1764 р. полк очолював полковник Микола Панін (1735—1773) — майбутній генерал-майор, активний учасник російсько-турецької війни 1768—1774 рр.⁶

Оскільки переважна частина документальних даних стосується діяльності повстанських з'єднань, то тематично їх інформативне наповнення можна поділити на дві складові частини: *інформацію про діяльність гайдамацьких загонів на чолі з ватажками* та *інформацію про гайдамацькі ватаги без даних про їхніх очільників*. У першому випадку джерела проливають світло на діяльність війська М. Залізняка та І. Гонти під Уманню, а також дрібніших за чисельністю гайдамацьких чат під проводом Семена Сараджина та двох дуетів командирів: Мирона Губи та Данила, Кліма Крутя і Василя Щербини. Дві ватаги, керівників яких не згадано, умовно можна інтерпретувати за місцем їхнього полону (містечок Саврань та Сквиря). Окремішньо варто виділити свідчення мешканців Гетьманщини, які, вочевидь, не були причетні до повстання, а були полонені під час свого перебування у Правобережній Україні.

Про перебіг подій у таборі М. Залізняка та І. Гонти побіжно згадували семеро полонених запорозьких козаків. Вони вказували обставини, які спонукали їх підтримати повстання, час переходу кордону, імена і прізвища інших запорозьців, які прямували з ними до Правобережної України, місце приєднання до основних сил, обов'язки у війську. За своїм інформативним наповненням свідчення полонених гайдамаків, які висвітлюють події в основних силах повстанців, умовно можна поділити на дві складові частини: 1) свідчення запорозьців, які приєдналися до основних сил на самому початку повстання; 2) свідчення запорозьців, які приєдналися до війська М. Залізняка та І. Гонти після захоплення ними Умані.

Перші подають хоча і побіжно, а все ж цікаву інформацію про перебіг повстання від моменту виходу з Мотронинського монастиря і до захоплення повстанцями міста Умані, згадують чисельність повстанського війська, напрямок просування. Найбільш цікавими та інформативними є

мацькі загони в Правобережній Україні під час повстання 1768 року // Коліївщина: право на повстання: Збірник наукових і науково-популярних статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768—1770 років / Упоряд. Є. Букет.— К., 2020.— С. 234—251.

⁴ Див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБ України. Ін-т рукопису), ф. П, № 5845—5895.

⁵ Зимин В. История 22-го пехотного Нижегородского ея императорского высочества великой княгини Веры Константиновны полка 1700—1800.— Санкт-Петербург, 1900.— С. 277—278.

⁶ Потто В. История 44-го драгунского Нижегородского полка.— Санкт-Петербург, 1864.— Т. 1: Полный список шефов, полковых командиров и офицеров лейб-гвардии конного полка с 1731 по 1864 г.— С. 59.

свідчення запорозького козака Дем'яна Андреева від 4 листопада 1768 р. Участь у повстанні для нього розпочалася в Петрів піст після отримання відомостей від інших запорожців про збори повстанців поблизу Мотронинського монастиря. Разом з п'ятьма іншими відчайдухами, озброївшись вогнепальною зброєю та списками, вони таємно поблизу урочища Цибулева переправилися на правий берег і прибули до місця збору повстанців⁷. Цілком очевидно, що Д. Андреев приєднався до повстанців ще на етапі групування сил і підготовки самого виступу. У своїх свідченнях він згадував, що до лав повстанців його прийняв отаман Йосип Шелест — запорожець, попередник М. Залізняка, який загинув від кулі на початку самого повстання. Точну кількість повстанців полонений гайдамака сказати не міг, лише приблизно припустив, що „человекъ до ста или болѣе“. За два тижні перебування під Мотронинським монастирем напередодні походу, за даними Д. Андреева, в повстанському війську налічувалося понад п'ятсот чоловік, які прибули із Запорожжя, та місцевих, „полскихъ казаков“⁸.

З початком збройного виступу, після захоплення Жаботина, Черкас, Сміли, Богуслава допитуваний гайдамака зазначив, що їхні лави істотно зросли за рахунок того ж запорозького і місцевого козацтва. Д. Андреев заперечував грабунки та вбивства через відсутність євреїв з поляками. Як видно з його свідчень, підійшовши до Умані, повстанці мали на меті захопити з першої спроби та пограбувати його. Однак постріли з гармат і гвинтівок охолодили „гарячі голови“ повстанців, і вони стали табором під містом. Тоді ж чисельність війська М. Залізняка значно зросла на півтисячі людей за рахунок приєднання до нього сотника І. Гонти з іншою старшиною надвірних козаків. На другий день, за свідченням полоненого запорожця-гайдамаки, відбувся штурм Умані об'єднаним повстанським військом, унаслідок чого місто було захоплено. Запорозький козак під час допиту не приховав факти страти місцевих поляків та євреїв після заволодіння гайдамаками міста: „и бывшихъ в нем (в Умані.— І. С.) полякови жидовъ множественное число до смерти побили и покололи“, проте свою причетність до вбивств заперечував. Після завоювання Умані відбулося розграбування міста, активну участь в якому взяв сам Д. Андреев. У місті він грабував „разные вещи, что попалось“ і зносив до повстанського табору. Незважаючи на проявлену старанність, під час розподілу здобичі йому дісталось лише п'ять рублів грошима, а з речей не отримав нічого⁹.

Як видно зі свідчень іншої частини запорожців, М. Залізняк під час свого слідування до Умані залишав частку низового козацтва в захоплених містах для охорони. Зокрема, запорозькі козаки Петро Чорний та Йосип Куций у своїх свідченнях від 4 і 5 листопада 1768 р. доносили до відома, що головнокомандувач послав їх разом зі ще 11 гайдамаками до містечка Соколівки для охорони якогось російського офіцера, який перебував там для купівлі „горячего вина“, від нападів конфедератів. Цей загін перебував при російському офіцері до того часу, поки він не закупив потрібну кількість спиртного напою і не відправився до Києва, після чого

⁷ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5876, арк. 63.

⁸ Там само.— Арк. 63—63 зв.

⁹ Там само.— Арк. 63 зв.—64.

вони повернулися до повстанського табору, який містився неподалік Умані, яка була вже розграбованою¹⁰.

Частина війська М. Залізняка, за наказом командира, займалася розвідкою. Запорозький козак Артем Швидкий у своїх свідченнях, датованих 5 листопада 1768 р., згадував, що після приєднання до лав повстанців, які ще перебували поблизу Мотронинського монастиря, був відправлений зазначеним воєначальником у складі загону, який налічував 14 чоловік, „в разные полскіе места“ розвідувати переміщення військ польських конфедератів¹¹.

Ще троє запорозьких козаків, Трохим Косогір, Федір Юшка та Василь Богомаз, як видно з їхніх свідчень від 23 жовтня і 1 листопада 1768 р., опинилися в таборі М. Залізняка вже після захоплення ним Умані¹². Згадане тріо гайдамаків, разом із зазначеними А. Швидким, Й. Куцим, П. Чорним та Д. Андреевим, як видно з їхніх подальших свідчень, увійшли до складу загону, який був направлений М. Залізняком до містечка Гранева. Тут вони займалися охороною одного з російських офіцерів, який перебував у містечку „для покупки хлібного вина“, від нападу конфедератів¹³. Це був останній вояж згаданих відчайдуш. Зі свідчень запорожця Ф. Юшки довідуємося, що виправа до Гранева відбулася через два тижні після завоювання гайдамаками Умані¹⁴. Достеменно важко встановити чисельність цього загону, оскільки полонені надають суперечливі дані з цього приводу. Так, Ф. Юшка і В. Богомаз в один голос стверджували, що кількість відряджених до Гранева налічувала 70 чоловік¹⁵. До 80-ти осіб нарахував Д. Андреев¹⁶, а П. Чорний, Й. Куций і А. Швидкий переконували, що в чаті було рівно 83 гайдамаки¹⁷. Прикметно, що Д. Андреев згадував командира загону — сотника Тилика, якого запорожський козак називав „полскимъ уманским сотникомъ“¹⁸. Це дає підстави стверджувати, що зазначена особа входила до когорти старшини місцевих козаків війська І. Гонти, які перейшли на бік М. Залізняка. А це своєю чергою розширює уявлення про персональний склад старшинського оточення І. Гонти¹⁹.

Різняться свідчення затриманих запорожців щодо особи російського офіцера, якого вони охороняли. Троє козаків (Ф. Юшка, В. Богомаз та А. Швидкий) одногосно стверджували, що їх прикомандирували до

¹⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5873, арк. 57—57 зв.; № 5875, арк. 61—61 зв.

¹¹ Там само.— № 5877, арк. 65.

¹² Там само.— № 5874, арк. 59; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

¹³ Там само.— № 5873, арк. 57 зв.; № 5874, арк. 59; № 5875, арк. 61 зв.; № 5876, арк. 63 зв.; № 5877, арк. 65—65 зв.; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

¹⁴ Там само.— № 5879, арк. 69.

¹⁵ Там само.— № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

¹⁶ Там само.— № 5876, арк. 63 зв.

¹⁷ Там само.— № 5873, арк. 57 зв.; № 5875, арк. 61 зв.; № 5877, арк. 65.

¹⁸ Там само.— № 5876, арк. 63 зв.

¹⁹ На сьогодні відомо, що у війську І. Гонти, крім нього самого, були місцевий (уманський) сотник Кузьменко, а також торговицький і хащовацький сотники Власенко і Панко (Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст., 1733—1768 гг.— Одесса, 1845.— С. 133—134; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів / Упоряд. І. Бутич, М. Бутич, О. Купчинський та ін.— К., 1970.— С. 372—373; Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року: Хрестоматія.— К., 2002.— С. 20—21; Коліївщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 75—77).

„незнаємо к какому російському афіцеру“, який купував у Граневі хлібне вино²⁰. Трохим Косогір стверджував, що це був поручик²¹, а Петро Чорний і Йосип Куций переконували, що згадана особа перебувала в родинних стосунках з іншим російським офіцером, якого вони вартували від польських військ у Соколівці²². Набагато промовистим був Д. Андреев, який стверджував, що російським офіцером, якого вони оберігали у Граневі, був капітан і комісар Тройницький з Новоросійської губернії²³.

Перебування у Граневі загону гайдамаків було дуже коротким. За даними Т. Косогора, тут вони пробули лише один день, а на другий він та ще 14 повстанців були захоплені донськими козаками в полон²⁴. Цілком очевидно, що донців до Гранева відправив російський генерал-майор, граф Апраксін. У своєму листі до графа Миколи Репніна російський воєначальник хвалився, що його команда, відкомандирована до цього населеного пункту, полонила гайдамацький загін чисельністю 74 чоловіка, серед яких було 14 запорозьких козаків. Основний контингент полонених становило місцеве населення: „казаки из Умани и здешние мужики“, який Апраксін відправив польському головнокомандувачу Ксаверію Браницькому. Полонених запорожців як підданих Російської імперії генерал-майор залишив при своїй команді²⁵. Тобто майже весь делегований М. Залізнякам до Гранева загін опинився в полоні російського війська.

Цей лист російського головнокомандувача привідкриває завісу над таємничою особою російського офіцера, якого охороняв гайдамацький загін у Граневі. Це був поручик одного з українських полків Устим Тройницький, який був виявлений у тому ж таки містечку. Апраксін згадував, що ще раніше мав зустріч із цією особою в місті Бар, де він показував листа від графа Микити Паніна, в якому прохалося сприяти поручику в купівлі вина, задля чого він був делегований від Камер-Колегії²⁶. У. Тройницький не викликав довіри в російського генерал-майора. В тому ж листі до М. Репніна він так охарактеризував поручика: „Оной Тройницкой, по моему мнению, оным разбойникам разные способы подает здесь, в Полше, грабитель и всякие непристойности чинить для своей корысти“. Як доказ такої поведінки У. Тройницького, Апраксін наводив накази, які поручик віддавав гайдамакам, а також свідчення останніх, де вони заявляли про те, що охороняли його особисто та значні грошові статки, що були при У. Тройницькому²⁷.

Майже всі запорожці-гайдамаки, спіймані у Граневі, транзитом через містечко Полонне були етаповані до Києва. Зокрема, п'ятеро бранців Ф. Юшка, В. Богомаз, П. Чорний, Й. Куций та А. Швидкий переправлялися саме цим маршрутом²⁸. Через Тульчин та Полонне до Києва доправ-

²⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5877, арк. 65—65 зв.; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

²¹ Там само.— № 5874, арк. 59.

²² Там само.— № 5873, арк. 57 зв.; № 5875, арк. 61 зв.

²³ Там само.— № 5876, арк. 63 зв.

²⁴ Там само.— № 5874, арк. 59.

²⁵ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. ...— С. 357.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5873, арк. 57 зв.; № 5875, арк. 61 зв.; № 5877, арк. 65 зв.; № 5878, арк. 67; № 5879, арк. 69.

лявся Т. Косоґір²⁹, а Д. Андреев побував у Тереховлі, Острозі, тому ж таки Полонному і вже тоді доставлений до кінцевого пункту³⁰. Це свідчить про те, що полонених гайдамаків було розбито щонайменше на три групи, більшість з яких переправили на територію тодішньої Російської імперії, а інші частини тимчасово утримувалися в містечках Правобережної України.

Цікаві дані надали троє низовиків П. Чорний, Й. Куций та А. Швидкий про обставини прийому їх М. Залізником до своїх лав. Гайдамацький воєначальник їм особисто та іншим запорожцям, що з ними прийшли, пояснював мету повстання. Бранці зауважили, що він мав наказ „искоренять конфедератов и защищать благочестивыя мнстыри“³¹. У даному разі йшлося про так звану „золоту грамоту“, на яку покликалися гайдамаки у своїх діях³².

Чимало інформації гайдамаки подають про діяльність загону ватажка Семена Сараджина. Цьому шукачеві пригод відведено 14 свідчень полонених запорожців, які перебували в його загоні³³. Загін С. Сараджина був сформований у червні 1768 р. Сам ватажок у джерелах згадується як відставний гусар 4-ї роти Чорного гусарського полку. Проте гусарській кар’єрі цього відчайдухи передувала служба у Війську Запорозькому Низовому, про що майже не згадується в історіографії³⁴. Його колишня запорозька належність згадана в рапорті бугоґардівського полковника Мусія Головка Кошеві від 21 серпня 1768 р., де С. Сараджин представлений як „старый запорожский вор“³⁵. Справді, як видно з документів кошового архіву, ця особа була добра знана на Запорозькій Січі і асоціювалася серед низовиків як командир гайдамаків, котрі нападали на Правобережну

²⁹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5874, арк. 59.

³⁰ Там само.— № 5876, арк. 64.

³¹ Там само.— № 5873, арк. 57; № 5875, арк. 61; № 5877, арк. 65.

³² Про походження цього наказу або „золотої грамоти“, на який спиралися повстанці, згадував дослідник Владислав Грибовський. Він припускав, що цей документ склав гетьман Ханської України згаданий Якуб-ага не без допомоги французького консула у Криму барона де Тотта, оскільки в інтересах Франції на той час було спровокувати війну між Російською й Османською імперіями, таким чином відвернути першу від анексії східних окраїн Речі Посполитої. (Детально див.: Грибовський В. Хитра гра Якуб-аги // Тиждень.ua.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/215778>; про ефект „золотої грамоти“ для повстання детально див.: Мільчев В. „Аби очистити Україну так, як і раніше було“: універсали, маніфести та ордери як продукт і контрагент гайдамаччини // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.— Запоріжжя, 2015.— Вип. 43.— С. 41—48.)

³³ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5889, арк. 109—109 зв.; № 5896, арк. 103—103 зв.; № 5897, арк. 105—105 зв.; № 5898, арк. 107—107 зв.; № 5900, арк. 111—111 зв.; № 5901, арк. 113—113 зв.; № 5902, арк. 115—115 зв.; № 5903, арк. 117—117 зв.; № 5904, арк. 119—119 зв.; № 5905, арк. 121—121 зв.; № 5906, арк. 123—123 зв.; № 5907, арк. 125—126; № 5908, арк. 127—127 зв.; № 5909, арк. 129—129 зв.

³⁴ Лише Аполлон Скальковський та Григорій Храбан звернули увагу на попередню належність його до низового козацтва. Так, перший бездоказово стверджував про втечу його з полкової служби на Січ і присуд Кошем щодо його страти. Натомість другий не був упевнений щодо його колишньої належності до запорозької братії (див.: Скальковський А. Наезды гайдамак на Западную Украину...— С. 135; Храбан Г. Селянська війна на Україні в 1768—1769 роках: матеріали особового архівного фонду Г. Ю. Храбана / Упоряд. В. Сокирська, А. Карасевич, В. Карпенко та ін.— Умань, 2012.— Част. 2: Колівщина.— С. 428).

³⁵ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 178.

Україну наприкінці 40-х рр. XVIII ст. Як видно з промеморії Слідчої комісії з Брацлавським воєводством, адресованій на Запорожжя 23 серпня 1749 р., від військової старшини вимагали надіслати до Архангельська, де діяла дана комісія, козака Поповичівського куреня С. Сараджина, якого звинувачували в пограбуванні орендаря містечка Маньківка Яцка Веприка і мешканця села Кам'янка Василя. Крім того, гайдамацьких ватажків С. Сараджина та Труда на той час підозрювали у вбивстві уманських козаків³⁶. Це свідчить про те, що ця персона мала певний досвід у набігах на Правобережжя, а з повстанням вирішила використати свої навички в цій царині.

Загін С. Сараджина був сформований у Петропавлівський піст на території Війська Запорозького Низового, що підтвердили у своїх свідченнях запорожці, які входили до його складу і були спіймані запорозькими військовими загонами для пошуку гайдамаків на території Вольностей. Це спростовує твердження Володимира Голобуцького про прибулість цієї ватаги з Правобережжя³⁷ та А. Скальковського про участь загону в захопленні Умані³⁸. Гайдамацька команда під проводом С. Сараджина влітку 1768 р. вчинила напади на с. Жидівська Гребля, містечка Паволоч, Жаботин, Лисянка, невідомий населений пункт під Лисянкою та на с. Кам'янку Смілянської губернії. Але під с. Нерубайкою ці гайдамаки були розігнані гусарською командою³⁹.

Ватага С. Сараджина дуже непокоїла Кіш. У листі січової старшини полковнику Жовтого гусарського полку Федорові Чорбі та рапорті київському генерал-губернатору Федорові Воєйкову від 16 серпня 1768 р. через дислокацію загону за межами Запорожжя прохалося її ліквідувати⁴⁰. Таку пересторогу запорозької адміністрації, вочевидь, можна пояснити тим, що на Січі були прекрасно ознайомлені з грабіжницьким досвідом С. Сараджина і розуміли, що людський потенціал для свого війська він черпатиме на території Вольностей.

Всі як один полонені запорожці-гайдамаки із загону С. Сараджина повторювали одну й ту саму інформацію. Вони стверджували, що покинули територію Вольностей Війська Запорозького Низового, маючи на меті приєднатися до російського війська, яке на той час перебувало на Правобережній Україні. Однак, почувши, що поблизу хутора Петрівського, який містився на прикордонні (на відстані 1 милі від кордону), збираються запорозькі козаки під проводом С. Сараджина, вирішили приєднатися до цього загону, який налічував близько 130 осіб. Пробувши там тиждень, гайдамаки почули, що „по указу запорожцямъ в Полше бытъ запрещено“, вони вирішили повернутися назад на Запорожжя. Але під час пошуку зручного місця для перетину кордону поблизу с. Нерубайка вони натра-

³⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734—1775.— К., 1998.— Т. 1.— С. 327—329.

³⁷ Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр).— Дніпропетровськ, 2004.— С. 393—394.

³⁸ Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину...— С. 110.

³⁹ Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имъете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“...— С. 36—39; його ж. Рушії Колівщини...— С. 243—247.

⁴⁰ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 167—168.

пили на гусарський загін і потрапили в полон. При цьому, як одноголосно згадували полонені гайдамаки, вони російським гусарам не чинили жодного спротиву. Так само дружно заявляли про власну непричетність до вбивств і грабунків під час свого перебування на Правобережжі⁴¹.

Проте свідчення іншої частини гайдамаків загону С. Сараджина, що потрапила в полон до запорозьких військових команд, направлених від Коша для пошуку своїх зайд, що поверталися з Правобережної України, дають змогу констатувати неточності в інформації їхніх соратників, котрі стали здобиччю російського війська. Зокрема, впадає у вічі те, що всі без винятку допитані гайдамаки стверджували, що потрапили до лав Сараджинової чати на завершальному етапі її діяльності, що, погодьмося, доволі малоймовірно. Деяка скупа інформація, згадана у свідченнях допитуваних, при зіставленні з наданими даними від інших членів ватаги на Запорозькій Січі, дає змогу спростувати результати допитів деяких гайдамаків.

Так, наприклад, не відповідають дійсності свідчення запорожця-гайдамаки Павла Сторчака від 2 листопада 1768 р. Як і всі, він спростовував свою причетність до нападів і грабунку правобережних містечок та сіл. Проте серед своїх соратників, що переходили кордон, запорозький козак з-поміж інших згадував Івана Бандурку з командою 22 чоловіки, до якої належав сам допитуваний гайдамака⁴². Зауважимо, що запорозький козак І. Бандурка на початковому етапі сам був ватажком невеликого загону, який налічував стільки ж людей, скільки згадував у своїх свідченнях П. Сторчак. Ватага І. Бандурки ставила за мету грабунок і розбій. Натрапивши на більш чисельну команду С. Сараджина, згаданий ватажок приєднався до Сараджинового війська. Це дозволило його ватазі укомплектуватися награваними кіньми та амуніцією, отриманою від С. Сараджина, після чого вона спільно з людьми головного отамана взяла участь у нападі на містечко Лисянку, де було вбито одного поляка і пограбовано різні речі. Відомо, що І. Бандурка зі своїм невеликим загonom перебував завжди при С. Сараджину і нікуди не відлучався⁴³. Тому цілком очевидно, що в нападі на Лисянку брав участь і згадуваний П. Сторчак. Відтак інформацію, яку надав про свою діяльність у команді С. Сараджина цей запорожець, варто вважати недостовірною.

Є підстави також стверджувати про недостовірність причин, які спонукали гайдамаків загону С. Сараджина повернутися на Запорожжя. Ми вже зазначали, що полонені низовики в унісон стверджували, що повернутися на територію Вольностей їх підштовхнула заборона запорозьким козакам перебувати на території Правобережної України. Зовсім інші дані наводили соратники полонених гайдамаків, яким вдалося-таки пробратися на запорозьку територію, котрі були спіймані запорозькими військовими командами. Наприклад, запорожець Остап Дон у своїх свідченнях

⁴¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5889, арк. 109; № 5896, арк. 103—103 зв.; № 5897, арк. 105—105 зв.; № 5898, арк. 107—107 зв.; № 5900, арк. 111—111 зв.; № 5901, арк. 113—113 зв.; № 5902, арк. 115—115 зв.; № 5903, арк. 117—117 зв.; № 5904, арк. 119—119 зв.; № 5905, арк. 121—121 зв.; № 5906, арк. 123—123 зв.; № 5907, арк. 125—126; № 5908, арк. 127—127 зв.; № 5909, арк. 129—129 зв.

⁴² Там само.— № 5908, арк. 127.

⁴³ Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитьъ такія разбоиническія партіи“...— С. 38—39; його ж. Рушії Колівщини...— С. 248.

від 13 вересня 1768 р. при Коші стверджував, що С. Сараджин мав на меті дійти до річки Дністер для грабунку тамтешніх міст та містечок⁴⁴. Такі самі дані наводив інший член Сараджинової ватаги Лаврін Кравець⁴⁵. Ще один член цього загону, запорожець Артем Лук'яненко, зазначав, що їхня чата взагалі мала на меті переправитися на територію Волощини „и вьдаться вь повинность кь службѣ волоскому господарю“⁴⁶.

До того ж, сумнівною видається добровільна здача гайдамаків С. Сараджина в полон, про що згадували всі бранці. За інформацією згаданого А. Лук'яненка, після нападу на них трьох ескадронів російських гусарів гайдамаки мали з ними кількагодинний бій. Однак російському війську вдалося розколоти загін на декілька частин, після чого рештки гайдамаків кинулися втікати. Сам С. Сараджин, як стверджував цей же запорожець, ще з двома соратниками добровільно здався в полон, а два інші ватажки, які зі своїми командами об'єдналися із С. Сараджином, згаданий І. Бандурка та ще один, Олексій Дейнека, пропали безвісти⁴⁷.

Опір гайдамаків загону С. Сараджина підтверджували запорозькі старшини Макар Нагай та Олексій Чорний, які очолювали одну з військових команд, відправлених Кошем для пошуку гайдамаків, котрі прибули з Правобережжя. Вони стверджували, що внаслідок бою гайдамацький загін втратив близько 50-ти чоловік⁴⁸. З 14 запорожців, які потрапили до росіян у полон, майже всі були спершу доправлені до Тульчина, згодом — до Бердичева, Полонного, а звідтіля до Києва⁴⁹. Лише гайдамака Матвій Сукур, оминувши Бердичів, з Тульчина був відправлений до Полонного, а згодом до Києва⁵⁰.

Шість документів відображають свідчення полонених гайдамаків-запорожців, які входили до гайдамацького загону ватажків Мирона Губи та

⁴⁴ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 282.

⁴⁵ Там само.— С. 289.

⁴⁶ Там само.— С. 274.

⁴⁷ Там само. Щодо ватажка О. Дейнеки, то відомо, що йому, будучи пораненому в груди, вдалося втекти до слободи Плетений Ташлик, де він переховувався у місцевого священника Якова Суперфіяновича, про що доносив Кошеві бугогардівський полковник Мусій Головка. Кіш з цього приводу в промеморії Єлисаветградській провінційній канцелярії та пропозиції плетеноташлицькому управителю повідомляв про відправлення курінних отаманів для пошуку згаданого ватажка і декількох при ньому колишніх запорожців, прохаючи допомоги в їх арешті. У відповідь з Плетеноташлицької роти Єлисаветградського пікінерського полку на адресу Коша відправлено представлення, в якому спростовувалися чутки про наявність О. Дейнеки та інших козаків з ватаги С. Сараджина у Плетеному Ташлику. Однак повідомляли про чутки щодо наявності О. Дейнеки у правобережному с. Турія. Про долю іншого ватажка І. Бандурки, який зник після бою під Нерубайкою, нічого не відомо (Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“...— С. 40; його ж. Рушіі Колівщини...— С. 248—249).

⁴⁸ Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 195; Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходить такія разбоиническія партіи“...— С. 39; його ж. Рушіі Колівщини...— С. 247.

⁴⁹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5889, арк. 109; № 5896, арк. 103 зв.; № 5897, арк. 105 зв.; № 5898, арк. 107; № 5900, арк. 111 зв.; № 5901, арк. 113; № 5902, арк. 115 зв.; № 5903, арк. 117; № 5904, арк. 119; № 5906, арк. 123 зв.; № 5907, арк. 125 зв.; № 5908, арк. 127 зв.; № 5909, арк. 129 зв.

⁵⁰ Там само.— № 5905, арк. 121 зв.

Данила⁵¹. Ці джерела чи не єдині, що в більш-менш цілісному вигляді відображають діяльність цієї ватаги. Дослідник Коліївщини Є. Букет стверджував, що загін М. Губи був складовою частиною війська одного з очільників Коліївщини на Київщині, ватажка Івана Бондаренка. Після захоплення останнього в полон М. Губа тримав оборону в районі Федорівки — Коростишева — Ходоркова. Саме він зі своєю ватагою 10 серпня 1768 р., увійшовши до Ходоркова, спалив місцевий домініканський костел⁵².

Дослідник також відзначив запорозьке походження ватажка, а саме підкреслив його належність до Крилівського куреня. Крім того, Є. Букет зауважив, що зазначений ватаг був отаманом надвірних дідівщинських козаків⁵³. Справді, М. Губа був тісно пов'язаний із Запорозькою Січчю, однак був приписаний не до Крилівського, а до Іркліївського куреня. Про це промовисто сигналізував у своєму свідченні запорожець Никифор Білий у жовтні 1768 р.⁵⁴ Щодо іншого ватажка цього загону, Данила, то без зазначення прізвища і курінної належності ідентифікувати його неможливо.

Як видно зі свідчень переважної більшості полонених гайдамаків загону М. Губи, ця ватага була сформована після свята Петра і Павла 1768 р. і налічувала 82 особи. Після переходу кордону через лісові масиви Чуту та Чорний гайдамацький загін прибув до с. Федорівка. Тут гайдамаки натрапили на російське військо та місцевих надвірних козаків. Як засвідчила більшість запорожців, до сутички гайдамаків з місцевими козаками і російськими солдатами справа не дійшла, і загін далі продовжив свій шлях. Дійшовши до с. Коростишева і ставши неподалік у лісі заночувати, на ранок загін був атакований місцевим надвірним козацтвом. Гайдамаки на вимогу своїх правобережних „колег“ здатися категорично відповіли відмовою і змінили своє місце дислокації, перебравшись до іншого лісового масиву. Через добу до запорожців прибула одна з російських карабінерних команд і вимагала, аби ті вислухали указ про повернення в кордони Російської імперії. Ознайомившись з відповідним документом після зустрічі з поручиком і унтерофіцером карабінерів, гайдамаки зголосилися повернутися додому і присяглися під час повернення, „идучи полскими мѣстами никому никаких грабительствъ и смертныхъ убивствъ не чинитъ“. Після проходження вже згаданого с. Федорівки, де гайдамаки поповнили свої припаси, їх атакував загін місцевих козаків. Відбувся бій, унаслідок якого запорожці втратили двох чоловік. Перечекавши день, загін М. Губи і Данила вночі дійшов до містечка Паволочки. Тут гайдамаки повторно піддалися нападу зі сторони надвірного козацтва. Вбачаючи чисельну перевагу місцевих, загін яких налічував понад сто чоловік, запорозькі козаки відступили. Тут же було вирішено розпустити ватагу на невеличкі гурти (по 5—10 осіб), щоб непомітно дістатися до Запорозжя⁵⁵.

⁵¹ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5866, арк. 43—44; № 5867, арк. 45—46 зв.; № 5868, арк. 47—48; № 5869, арк. 49—50; № 5870, арк. 51—52 зв.; № 5871, арк. 53—54.

⁵² Букет Є. Швачка — фенікс українського духу.— С. 176.

⁵³ Там само.— С. 176—177.

⁵⁴ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5871, арк. 53.

⁵⁵ Там само.— № 5866, арк. 43—43 зв.; № 5867, арк. 45—46; № 5868, арк. 47—47 зв.; № 5869, арк. 49—50; № 5870, арк. 51—52.

Трохи іншу інформацію у своїх свідченнях подав згаданий запорожець Н. Білий. Він нічого не згадував про зустріч гайдамаків з російським військом і місцевими козаками у Федорівці, сутички під Коростишевом і на зворотному шляху. Натомість зазначав, що, перейшовши кордон у районі Чорного лісу, гайдамацька ватага прибула до містечка Ходоркова. Зупинившись під цим населеним пунктом на ніч, до них під'їхали російські солдати разом з донськими козаками і вимагали, аби вони повернулися назад, при цьому надавши гарантії їхньої безпеки. Гайдамаки послухали і рушили додому. Проте, відійшовши дві версти від Ходоркова, останні були атаковані згаданою російською командою. Від несподіванки всі запорожці порозбігалися хто куди, а Н. Білий, заховавшись в очереті та перекававши загрозу, самотужки вирушив до Запорозької Січі⁵⁶.

Четверо із шести полонених гайдамаків (Артем Лоб, Іван Гусь, Данило Волошка і Василь Тонколій), як видно з їхніх свідчень від 30 та 31 жовтня 1768 р., були заарештовані місцевими козаками під містечком Сквиря, коли поповнювали запаси питної води⁵⁷. Інший гайдамака, Степан Таран, як дізнаємося з його свідчення від 30 жовтня 1768 р., потрапив у полон під містечком Паволочкою, де його сплячого в кущах знайшов місцевий козацький отаман⁵⁸. Запорожець Н. Білий був спійманий надвірним козацтвом у с. Котлярці, коли вирішив запитати дорогу⁵⁹. Майже всі полонені гайдамаки були відправлені до містечка Лещин і передані генерал-майору Олександрові Прозоровському. Звідтіля вони були переправлені до Полонного, а далі до Києва⁶⁰. Тільки Н. Білий був доставлений до командування одного з російських карабінерних полків, який дислокувався в Ходоркові, а звіди через Полонне відправлений до Києва⁶¹.

Найбільше свідчень (20 документів) присвячені діяльності загону іншого дуету ватажків Кліма Крутя і Василя Щербини⁶². Однак, на відміну від згаданої ватаги М. Губи та Данила, „бойовий шлях“ цієї команди був дуже коротким і не відзначився сутичками з місцевими надвірними козаками або російськими карабінерами. За інформацією Є. Букета, К. Круть і В. Щербина мали під своєю командою 62 запорожці, які, перейшовши кордон біля річки Кодими, дісталися майже до Бердичева, де були захоплені московським полковником М. Паніним⁶³. Детальне вивчення свідчень учасників цього загону доповнює дані дослідника про діяльність згаданої ватаги гайдамаків.

⁵⁶ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5871, арк. 53—53 зв.

⁵⁷ Там само.— № 5866, арк. 44; № 5867, арк. 46—46 зв.; № 5869, арк. 50; № 5870, арк. 52—52 зв.

⁵⁸ Там само.— № 5868, арк. 48.

⁵⁹ Там само.— № 5871, арк. 53 зв.

⁶⁰ Там само.— № 5866, арк. 44; № 5867, арк. 46 зв.; № 5868, арк. 48; № 5869, арк. 50; № 5870, арк. 52 зв.

⁶¹ Там само.— № 5871, арк. 53 зв.

⁶² Там само.— № 5845, арк. 1—1 зв.; № 5846, арк. 3—3 зв.; № 5847, арк. 5—5 зв.; № 5848, арк. 7—7 зв.; № 5849, арк. 9—9 зв.; № 5850, арк. 11—11 зв.; № 5851, арк. 13—13 зв.; № 5852, арк. 15—15 зв.; № 5853, арк. 17—17 зв.; № 5854, арк. 19—19 зв.; № 5856, арк. 23—23 зв.; № 5857, арк. 25—25 зв.; № 5858, арк. 27—27 зв.; № 5860, арк. 31—31 зв.; № 5861, арк. 33—33 зв.; № 5862, арк. 35—35 зв.; № 5863, арк. 37—37 зв.; № 5864, арк. 39—39 зв.; № 5865, арк. 41—41 зв.; № 5872, арк. 55—55 зв.

⁶³ Букет Є. Швачка — фенікс українського духу.— С. 208.

Зокрема, з документів дізнаємося, що гайдамацький загін цих отаманів сформувався після свята Петра та Павла і, як відзначив дослідник, налічував 62 чоловіки⁶⁴. Полонені гайдамаки давали двояку інформацію про мету своєї діяльності з моменту переходу кордону Речі Посполитої. Переважна більшість стверджувала, що шукала російське військо, щоб приєднатися до нього⁶⁵. Дехто переконував, що загін переправився на Правобережжя „для сыску полскихъ конфидератовъ“⁶⁶. Втім, більш ймовірно, що „версії“ про полювання на конфедератів та поповнення російської присутності мали на меті прикрити істинну мету своєї діяльності, таку як жагу власної наживи. Це ясно читається у значній частині свідчень, де гайдамаки не приховували власний здобичницький характер, стверджуючи, що мали на меті при нагоді грабувати конфедератів і загалом поляків: „чтоб гдѣ сыщутъ, битъ их (конфедератів.— *I. С.*) до смърти и грабить у них имѣніе“⁶⁷. І хоча, як стверджував один із гайдамаків Павло Чорний у своїх свідченнях від 30 жовтня 1768 р., що, „следую Полшею нигде поляков не видали и никого до смерти не убили и не ограбили“⁶⁸, проте достатньо й цього натяку для розуміння того, що для гайдамаків збільшення власних статків мало все ж таки ключове значення.

Всі учасники загону ватажків К. Крутя і В. Щербини стверджували, що в дорозі не чинили жодних нападів, лише прохаючи в місцевому населенні продовольство. Подальше існування ватаги припинив напад російського війська під командуванням поручика Українського ландміліцького корпусу Шарова (а не полковника М. Паніна, як стверджував Є. Букет⁶⁹) поблизу Бердичева. Полонені гайдамаки казали, що не чинили жодного опору⁷⁰. Тільки запорожець-гайдамака Іван Глухий, який відлучився від загону, потрапив у полон до російських карабінерів⁷¹.

Шляхом загону отаманів К. Крутя і В. Щербини рухалася інша, значно менша за чисельністю ватага, яка налічувала 8 чоловік. Полонені гайдамаки Василь Вовк та Мойсей Верховгляд у своїх свідченнях від 30 жовтня 1768 р. згадували, що їхня малочисельна чата виникла в урочищі Со-

⁶⁴ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5845, арк. 1; № 5846, арк. 3; № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7; № 5849, арк. 9; № 5850, арк. 11; № 5851, арк. 13; № 5852, арк. 15; № 5853, арк. 17; № 5854, арк. 19; № 5856, арк. 23; № 5857, арк. 25; № 5858, арк. 27; № 5860, арк. 31; № 5861, арк. 33; № 5862, арк. 35; № 5863, арк. 37; № 5864, арк. 39; № 5865, арк. 41; № 5872, арк. 55; № 5881, арк. 73.

⁶⁵ Там само.— № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7; № 5851, арк. 13 зв.; № 5852, арк. 15 зв.; № 5853, арк. 23 зв.; № 5854, арк. 19; № 5857, арк. 25 зв.; № 5858, арк. 27; № 5862, арк. 35; № 5864, арк. 39; № 5872, арк. 55.

⁶⁶ Там само.— № 5846, арк. 3; № 5849, арк. 9 зв.; № 5850, арк. 11 зв.; № 5865, арк. 41 зв.

⁶⁷ Там само.— № 5846, арк. 3; № 5848, арк. 7; № 5850, арк. 11 зв.; № 5864, арк. 39; № 5865, арк. 41 зв.

⁶⁸ Там само.— № 5848, арк. 7.

⁶⁹ Букет Є. Швачка — фенікс українського духу.— С. 208.

⁷⁰ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5845, арк. 1 зв.; № 5846, арк. 3—3 зв.; № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7—7 зв.; № 5849, арк. 9 зв.; № 5850, арк. 11 зв.; № 5851, арк. 13 зв.; № 5852, арк. 15 зв.; № 5853, арк. 17 зв.; № 5854, арк. 19—19 зв.; № 5856, арк. 23 зв.; № 5857, арк. 25 зв.; № 5858, арк. 27—27 зв.; № 5860, арк. 31—31 зв.; № 5861, арк. 33; № 5862, арк. 35—35 зв.; № 5863, арк. 37 зв.; № 5864, арк. 39—39 зв.; № 5865, арк. 41 зв.; № 5872, арк. 55.

⁷¹ Там само.— № 5872, арк. 55—55 зв. Запорозький козак у своїх свідченнях стверджував, що він навмисне шукав зустрічі з російським військом, яке, за чутками, дислокувалося поблизу місця слідування гайдамацького загону.

лонці після свята Петра і Павла. Так, як і їхні співучасники із зазначеної гайдамацької команди, вони мали на меті приєднатися до російського війська, але під Бердичевом загин полонив поручик Шаров зі своїми солдатами⁷². Із 22 бранців, які були конвойовані полковником М. Паніним, 13 відвели до Полонного, а звідтіля відправили до Києва⁷³. Інших дев'ять спершу відвели до Бердичева, згодом до Полонного, а вже звідти звичним маршрутом⁷⁴.

11 свідчень, представлених у справі, висвітлюють діяльність гайдамацької ватаги, учасники якої потрапили в полон до російських карабінерів поблизу містечка Сквири. Ім'я ватажка, як і чисельність загону, полонені не вказували, лише зауважили мету, яку переслідували: „съ намерениемъ явится при російскомъ войскѣ“. Саме це сподвигло щонайменше 11 відчайдуш після свята Петра і Павла перейти кордон при містечку Петровське. Гайдамаки стверджували, що по дорозі ніде не чинили грабунку, „и слѣдуя разными польскими мѣстами брали толко на свое пропитание хлѣб“. Після полону поблизу Сквири бранці традиційно стверджували, що під час нападу російського війська не чинили спротиву. Всіх запорожців спершу відвели до містечка Полонного, а звідти вже відправили до Києва⁷⁵.

Ще два документи інформують про діяльність невеликого гайдамацького загону, який був спійманий у містечку Саврань. Його учасники, запорозькі козаки Данило Чорний та Ілля Одчамський, у своїх свідченнях від 2 листопада 1768 р. згадували, що їхня ватага, як і більшість їй подібних, виникла після свята Петра і Павла та налічувала 10 чоловік. Мета переходу кордону також була типовою для інших згаданих гайдамацьких загонів: „съ намерениемъ явится при російскомъ войскѣ“. Але по прибутті до Саврані їхній загін був атакований місцевими козаками. Як наслідок, четверо гайдамаків потрапили в полон, а п'ятеро втекли (про долю ще одного не згадується). Спершу полонені потрапили до польського обозу, а далі були відведені до Полонного, а звідтіля, традиційно, до Києва⁷⁶.

Згадка про цю гайдамацьку ватагу значно розширює уявлення про діяльність гайдамацьких „партиї“ в околицях Саврані. Це містечко полюбили відвідувати гайдамаки під час Коліївщини, оскільки, з одного боку, сам населений пункт привертав увагу шукачів пригод, а з другого — Сав-

⁷² НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5855, арк. 21—21 зв.; № 5859, арк. 29—29 зв.

⁷³ Там само.— № 5851, арк. 13 зв.; № 5852, арк. 15 зв.; № 5853, арк. 17 зв.; № 5854, арк. 19 зв.; № 5856, арк. 23 зв.; № 5857, арк. 25 зв.; № 5858, арк. 27 зв.; № 5860, арк. 31 зв.; № 5861, арк. 33—33 зв.; № 5862, арк. 35 зв.; № 5863, арк. 37 зв.; № 5864, арк. 39 зв.; № 5872, арк. 55 зв.

⁷⁴ Там само.— № 5845, арк. 1 зв.; № 5846, арк. 3 зв.; № 5847, арк. 5; № 5848, арк. 7 зв.; № 5849, арк. 9 зв.; № 5850, арк. 11 зв.; № 5855, арк. 21 зв.; № 5859, арк. 29 зв.; № 5865, арк. 41 зв. Запорожець-гайдамака Іван Чорний у своїх свідченнях від 30 жовтня 1768 р. стверджував, що в Бердичеві він перебував тиждень, після чого його етапували до Полонного. Після двомісячного перебування в Полонному його відправили до Києва (Там само.— № 5849, арк. 9 зв.). Очевидно, це стосувалося також й інших гайдамаків, які пройшли етапом „Бердичів — Полонне — Київ“.

⁷⁵ Там само.— № 5880, арк. 71—71 зв.; № 5881, арк. 73—73 зв.; № 5882, арк. 75—75 зв.; № 5883, арк. 77—77 зв.; № 5884, арк. 79—79 зв.; № 5885, арк. 81—81 зв.; № 5886, арк. 83—83 зв.; № 5887, арк. 85—85 зв.; № 5888, арк. 87—87 зв.; № 5889, арк. 89—89 зв.; № 5890, арк. 91—91 зв.

⁷⁶ Там само.— № 5891, арк. 93—93 зв.; № 5892, арк. 95—95 зв.

рань містилася на шляху гайдамаків до Придністров'я, де були незвідані повстаннями місця, які їм обіцяли велику здобич⁷⁷.

Окрім гайдамаків, у справі присутні свідчення осіб, які не належали до когорти запорозького козацтва. Ці невдахи були мешканцями слободи Тернівки Новоросійської губернії і не мали на меті поповнити ряди повстанців, а перебували на Правобережній Україні в с. Покотилівка Уманського уїзду у своїх справах і потрапили під „гарячу руку“ польського загону, який їх полонив⁷⁸. Наприклад, Василь Пеньковщук та Василь Дудник прибули сюди „для пиття хлібного вина“⁷⁹, а Яків Бондарчук, маючи на руках білет (дозвіл) від тернівського сотника Івана Балка, подався до Покотилівки жати хліб⁸⁰. Усі вони потрапили в полон до польської військової команди, до складу якої входили також місцеві надвірні козаки. Як згадував у своїх свідченнях В. Дудник, тернівських бранців поляки відвели до Умані, де вони перебували під вартою два дні. Тут їх хотіли повісити, але російська гусарська команда і донські козаки цього не допустили. Російське військо відібрало полонених у поляків і відвело їх спершу до Тульчина, згодом — до Полонного, а звідтіля — до Києва⁸¹.

Дипломатичний аналіз формуляра свідчень дає змогу встановити побудову питань під час допиту гайдамаків, а відтак, дозволяє відтворити, яка інформація найбільше цікавила росіян. Варто зауважити, що свідчення побудовані на основі сталих запитань російської адміністрації полоненим гайдамакам, що добре видно з тієї частини подібних документів, які вже введені в науковий обіг⁸². Усі документи датовані жовтнем—листопадом 1768 р. і сформовані за єдиним формулярним зразком. У початковому протоколі документа зазначені дата, вказівка на етапування полонених Нижегородським карабінерним полком і ім'я та прізвище гайдамаки. Основну частину формуляра даних документів за інформативним наповненням можна умовно поділити на три складові частини: *ознайомча, діяльність на Правобережній Україні та причетність/непричетність до участі у війську М. Залізняка*. Ознайомча частина наводить дані про походження допитуваного: ім'я та прізвище, вік, місце народження, інформацію про батьків, обставини прибуття на Запорозьку Січ, приписку до куреня та зміну прізвища у зв'язку із зарахуванням до числа низової братії. Цей блок містить неабиякий потенціал для дослідження генеалогії

⁷⁷ Відомо, наприклад, що під містечком Саврань російське військо спільно з донськими козаками розбило гайдамацький загін ватажка Лепетухи, який налічував 22 чоловіки. У селі Кам'янка Савранської губернії діяла ватага із 70-ти чоловік ватажка Залоїла. Нікого там не пограбувавши, цей ватажок, не знаючи, що робити далі, покинув своїх людей і втік, а гайдамаки повернули на територію Вольностей, де були спіймані. Невеликий за чисельністю загін (7 чоловік) пограбував якесь село під Савранню, а потім повернувся на запорозьку територію (Колівщина: 1768—1769 роки у документальній та мемуарній спадщині.— Т. 1.— С. 230—234, 263; Синяк І. „И для чего вы только слабое смотрение имѣете, что могутъ свободно изъ вашихъ подчиненныхъ выходитъ такія разбойническія партіи“...— С. 42—43).

⁷⁸ НБ України. Ін-т рукопису, ф. II, № 5893, арк. 97—97 зв.; № 5894, арк. 99—99 зв.; № 5895, арк. 101—101 зв.

⁷⁹ Там само.— № 5893, арк. 97; № 5894, арк. 99.

⁸⁰ Там само.— № 5895, арк. 101.

⁸¹ Там само.— № 5893, арк. 97; № 5894, арк. 99; № 5895, арк. 101.

⁸² Див., наприклад: Пономарьов О. Неопубліковані документи про Колівщину // Архіви України (Київ).— 2018.— № 4.— С. 192—200; Синяк І. Із джерел до історії Колівщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди // Український історичний журнал (Київ).— 2018.— № 3.— С. 130—142.

запорозького козацтва, інформує про причини, які спонукали особу переселитися на територію Вольностей і поповнити лави запорозьких козаків.

Блок інформації про діяльність допитуваного на Правобережній Україні доносить відомості про час відходу на Правобережжя, причини, які спонукали гайдамаку переправитися на правий берег Дніпра, його товаришів, чисельний склад загону, ватажків, обізнаність військової старшини Коша про похід, місце переходу кордону, „бойовий шлях“ самого гайдамаки та ватаги, мету, яку переслідував загін на Правобережжі, обставини арешту російським військом, місця перебування під вартою та етапування. Переважна більшість інформації з цієї складової висвітлена в цій публікації. Тут варто згадати про причини, які спонукали запорозьких козаків покинути звичний спосіб життя, та про обізнаність військової старшини щодо намірів гайдамаків. Більшість полонених зазначала, що їхній вояж на Правобережну Україну був пов'язаний із захистом православного населення „для захищення живущих тамо греческого исповедання людей“, а також підтримка російської військової присутності в регіоні: „на помощь къ находящимся тамо в Полше росіским войскамъ противъ поляковъ“. Звичайно, не всі бранці керувалися цими ідеологемами, що добре простежується на прикладі діяльності загону С. Сараджина. Проте все ж таки значна частина запорожців дослухалася до цих постулатів, коли кидала звичний стиль життя і вирушала на територію Речі Посполитої⁸³.

Неспроста російська адміністрація при допиті гайдамаків цікавилася обізнаністю військової старшини Коша з їхніми намірами. Це вона робила зовсім не випадково, що повною мірою відображало тенденцію імперського уряду на знищення запорозького козацтва, яке своїм демократичним устроєм різко дисонувало на тлі інших козацьких спільнот Росії⁸⁴. Не секрет, що російська військова адміністрація виношувала ліквідаційні плани щодо Запорозької Січі. Це добре видно, наприклад, із донесень Карла фон Штофельна або малоросійського губернатора Петра Рум'янцева до імператриці Катерини II⁸⁵. Тому вивідування інформації про причетність кошової старшини до подій на Правобережній Україні мало на меті довести співучасть запорозької адміністрації в організації повстання, що своєю чергою дало б формальні підстави для ліквідації Запорозжя. До честі гайдамаків жоден не підтвердив причетність військової старшини до їхніх вояжів на Правобережжя.

⁸³ Цілком очевидно, що захист православних і підтримка російського війська на Правобережній Україні все ж таки були найбільш популярними чинниками, які сприймалися в запорозькому середовищі й акумулювалися в численні виступи низових відчайдуш на правий берег річок Дніпра і Південного Бугу. Це добре видно, наприклад, із протоколу допитів повстанців (у переважній більшості запорозькі козаки) загону запорожця Савки Майбороди, де релігійний, а також фактор російської військової присутності були ключовими складовими для приєднання до війська Семена Неживого, після полонення якого місце командири зайняв згаданий С. Майборода (Синяк І. Із джерел до історії Коліївщини...— С. 125).

⁸⁴ Брехуненко В. Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII—XVIII ст.— К., 2014.— С. 426.

⁸⁵ Мільчев В., Князьков Ю. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна // Південна Україна XVIII—XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ.— Запоріжжя, 2003.— Вип. 7.— С. 35—55; Мільчев В., Сень Д. Процесс упразднения Войска Запорожского Низового: амбиции казачества vs интересы империи (1740—1770-е гг.) // Quaestio Rossica.— 2018.— Т. 6.— № 2.— С. 385—402.

В останній складовій основної частини формулярів свідчень вивідували причетність або непричетність гайдамаків до участі у війську М. Залізняка. Тут уточнювалося, хто конкретно підбуриє гайдамаків на повстання (в документах „по чьому заговору собирались пред симъ в Полше для грабителства и смертного убивства запорожские и полские казаки“), а також, хто та з яким наміром пограбував містечко Балту⁸⁶.

Таким чином, можемо констатувати значний інформативний потенціал свідчень гайдамаків, які були конвойовані з Правобережної України Нижегородським карабінерним полком полковника М. Паніна, для дослідження Коліївщини. Вони відкривають мотиви приєднання запорозьких козаків до лав повстанців, вносять нові дані та уточнюють окремі аспекти діяльності повстанських загонів, розкривають до сьогодні незнану і малознану інформацію щодо діяльності гайдамацьких ватаг у регіонах. Утім, як і будь-яке історичне джерело, ці свідчення не позбавлені тенденційності і потребують критичної оцінки, а по змозі, зіставлення інформації з іншими джерелами.

Ivan SYNIAK

**TESTIMONIES OF CAPTIVE ZAPORIZHZHIA SICH COSSACKS
ON HAIDAMAK DETACHMENTS IN RIGHT-BANK UKRAINE
DURING KOLIYIVSHCHYNA REBELLION IN 1768**

In this publication, the researcher analyzes the informative potential of testimonies of the Zaporizhzhia Sich haidamaks, who were escorted to Kyiv by the Nizhny Novgorod Carabineer Regiment of Colonel Nikolai Panin in order to investigate the events of Koliyivshchyna Rebellion in 1768. It covers some aspects of the activities of Maksym Zalizniak's army, adds information on the functioning of haidamak detachments headed by Semen Saradzhyn, Myron and Danylo Hubas, Klym Krut and Vasyl Shcherbyna, as well as smaller haidamak units.

⁸⁶ Захоплення і пограбування Балти вчинив загін сотника Семена Шила, який входив до війська М. Залізняка. Ця акція була важливим приводом Оттоманської Порти оголосити війну Російській імперії. Дослідники Г. Храбан та В. Грибовський доводять причетність французького консула у Криму до нападу гайдамаків на Балту. Перший зазначав, що кримський хан Крим-Гірей за підтримки французького дипломата шукав найменшого приводу для загострення стосунків між Російською імперією та Туреччиною. Подібні візії зауважив сучасний дослідник В. Грибовський, який також наголосив на причетності французького консула у Криму барона де Тотта і гетьмана Ханської України Якуба-аги в організації повстання, а саме в підробленні так званої „золотої грамоти“ — указу, яким керувалися повстанці у своїх діях (Храбан Г. Спалах гніву народного (антифеодалне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр.).— К., 1989.— С. 93; Грибовський В. Хитра гра Якуб-аги. Вказівка допитуваних про непричетність до захоплення і розорення Балти свідчить про те, що росіяни станом на жовтень—листопад 1768 р. не володіли інформацією, хто конкретно здійснив провокацію, і займалися пошуком причетних.